

**KARŞILAŞTIRMALI TÜRK DİLBİLİMİ
ÇALIŞMALARINDA ÇUVAŞCANIN YERİ
I
SESBİLGİSİ**

*Emine YILMAZ**

ÖZET

Bir Türk dili ve aynı zamanda bağımsız bir Altay dili olan Çuvaşça, hem Ana ve İlk Türkçenin hem de Ana Altayca biçimlerin yeniden kurulması için sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi ve söz varlığı düzeylerinde veriler sağlar. Bu yazıda, söz konusu verilerden sesbilgisiyle ilgili olanlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Dilbilim, Çuvaşça, Sesbilgisi, Ana Türkçe, İlk Türkçe.

**THE PLACE OF CHUVASH IN THE COMPARATIVE
TURKISH LINGUISTICS STUDIES
I
PHONETICS**

ABSTRACT

Chuvash, which is a Turkic language and also is an independent Altaic language, provides phonetic, morphologic and syntactic data for the reconstruction of Proto-Turkic, Pre-Turkic and Proto-Altaic forms. In this article, the phonetic data are mentioned.

Key Words: Comparative Linguistics, Chuvash, Phonetics, Proto-Turkic, Pre-Turkic.

0. Giriş

Bilindiği gibi Çuvaşça, bir Türk dili olmanın yanısıra bağımsız bir Altay dilidir. Bunun anlamı şudur: Çuvaşcanın ses, biçim, söz dizimi ve söz varlığı açısından taşıdığı özellikler hem diğer

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. eminey@hacettepe.edu.tr

Altay dilleriyle hem de diğer Türk dilleriyle karşılaştırılabilir ve bu özellikler Ana Türkçeye veya İlk Türkçe üzerinden Ana Altayca biçimlere geri götürülebilir. Burada Ana Türkçe ve İlk Türkçe terimlerinin kullanımları özel bir önem taşır ve öncelikle Türkçe literatürde bu konuda görülen karışıklık ve belirsizliğe değinmek gerekir. Batı Türkolojisinde, Ana Türkçe ve İlk Türkçe terimleri sırasıyla Proto-Turkic ve Pre-Turkic (İngilizce), Urtürkisch ve Vortürkisch (Almanca) terimleriyle karşılanır. Ana Türkçe, İlk Türkçeden ayrılan en önemli özelliği *r/l* sesleri yerine *z/ş* bulundurmak olan, Çuvaşça dışındaki bütün Türk dillerinin götürülebildiği en eski, varsayımsal Türk dil birliğidir. Bundan bir önceki dönem ise, içinde Çuvaşçanın da yer aldığı, bir *r/l* dili olan İlk Türkçedir. Her iki dönem arasındaki diğer farklar ve ayrıntılar için Tekin 2003'e bakılabilir. Altay dilleri teorisine göre İlk Türkçe, diğer Altay dillerinin de (Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve belki Japonca) içinde yer aldığı bir Ana Altay ortak diline gider. Korece ve Japoncanın Altay dil ailesi içindeki yeri ile ilgili tartışmalar için Choi 2010, Robbeets 2005, Vovin 1994 ve 2009'a bakılabilir.

Yukarıda, Çuvaşçanın aynı zamanda bağımsız bir Altay dili olduğuna da değinilmişti. Bunun anlamı da Çuvaşcadaki kimi özelliklerin diğer Türk dilleriyle değil, ancak diğer Altay dilleriyle açıklanabilecek olmasıdır. Bu tip özellikler ancak İlk Türkçe ve/veya Ana Altayca biçimlerin yeniden kurulmasında rol oynar. Türk ve Altay dillerinin kimi tarihsel ses ve biçim sorunları sadece Çuvaşçanın sağladığı verilerle çözülebilir. Çuvaşçanın, Ana Altayca biçimlerin yeniden kurulması için sağladığı veriler başka bir yazının konusudur ve bu tür veriler için Altay dilleri teorisinin başlangıcındaki önemli isimlerden Ramstedt (1922 vd.) ve Poppe'ye (1925, 1926-32, 1927, 1960, 1974 vd.); son dönem çalışmalardan ise Starostin-Dybo-Mudrak 2003, Vovin 2005 ve Dybo-Starostin 2008'e bakılabilir.

Çuvaşçanın bir Türk dili olarak, Türk dillerinin karşılaştırılmasında sağladığı veriler ve bunların Ana Türkçe ve İlk Türkçe biçimlerin yeniden kurulmasında nasıl kullanılabileceği ise bu çalışmanın asıl konusunu oluşturur.

Çuvaşçanın ses, biçim, sözdizimi ve söz varlığı açısından diğer Türk dilleriyle arasındaki paralel veya farklı gelişmeler, Ramstedt ve Poppe'nin söz konusu çalışmalarında ve bu yazının sınırları içinde değinemediğimiz daha pek çok çalışmada zaten ortaya konulmuştu. (Bu anlamdaki daha geniş bir literatür ve tartışmaların tarihçesi için bk. Ceylan 1997, Yılmaz 2002). Bu nedenle, bu çalışmada, çok sayıdaki benzer veya farklı özellik sıralanmayacak, karşılaştırmalı Türk dili çalışmalarında ortaya çıkan kimi sorunların

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

çözümünde Çuvaşçanın ne tür çözümler sunacağı üzerinde yoğunlaşılacaktır. Yani sadece tartışılmış veya tartışılmakta olan konularda Çuvaşçanın rolü üzerinde durulacaktır. Bu yazı, karşılaştırmalı dilbilimin her alanında doğal olarak görülebilecek bu özelliklerden sadece sesbilgisi ile ilgili olanlarla sınırlandırılmıştır.

1. Ünlü Niceliğinin Sesbirim Olarak Belirlenmesinde Çuvaşça

Eski ve yeni Türk dillerinde bir sesbirim olarak ünlü uzunluğunun varlığı 19. yüzyılın ortalarından beri bilinmektedir. Bu uzunlukların birincil olup olmadığı konusu, hem batıda hem de daha sonra Türkiye Türkolojisinde uzun tartışmalara neden olmuşsa da Yakutça, Türkmence, Halaçça gibi, çok farklı coğrafyalardaki Türk dillerinde, aynı köklerde rastlanan uzunluklar, araştırmacıları bu uzunlukların Ana Türkçeden kaynaklandığı görüşüne götürmüştür. Örneğin Trkm. *gāš*, Yak. *hās*, Halç. *kā^aš* < **kāš* “kaş”; Trkm. *ōt*, Yak. *uot*, Halç. *hū^ot* < **hōt* “ateş”; Trkm. *gōk*, Yak. *küōh*, Halç. *kā^ak* < **kōk* “gök” vb. Ünlülerinin niceliğiyle ayrılan en küçük karşıt çiftlerin varlığı da bu uzunluğun Ana Türkçede bir sesbirim olduğunu kanıtlar: *āč* “acıkmış”/ *ač*- “açmak”; *ēr*- “erişmek”/ *er* “erkek” vb. Konuyla ilgili tartışma ve veriler için, birincil uzun ünlüler konusuna Türkiye’den en çok katkıyı yapmış olan Talat Tekin’in *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı kitabına bakılabilir.

İlk Türkçe ve Ana Türkçenin ünlü uzunluğu, çağdaş Türk dillerinde her zaman bu biçimiyle korunmamış, pek çok dil ve diyalekte de özel ses gelişmelerine neden olmuştur. Çuvaşça, bu ikinci gruptaki diller içinde en ilginç olanıdır. Kök hecede birincil olarak uzun ünlü bulunduran sözcüklerin büyük çoğunluğunda, kurallı ses gelişmeleriyle açıklanamayacak özel değişimler ortaya çıkmıştır. Bu değişimlerin belli başlı olanları şöyle gösterilebilir:

Dağınık s>ş ve t>ç Değişimleri:

Birincil s ve t ünsüzleri Çuvaşçada her durumda genel olarak korunmuş (*ses=sası*, *sekiz=sakır*; *toprak=tıpra*, *otuz=vitir* vb.) fakat *i/i* ünlüleri önünde sırasıyla *ş* ve *ç* olmuşlardır (*sil*-= *şil*-, *sırça*=*şırśa*; *tiz* “diz”=*çır*, *tırğak*=*çırne* vb.). Ancak kimi Çuvaşça sözcüklerde, *i/i* ünlüleri önünde bulunmayan s ve t seslerinin de *ş* ve *ç*’ye değiştiği görülür. Bu durum ancak uzun bir ünlünün ikiseslileşmesi sonucu ortaya çıkan *i* sesi önünde gerçekleşebilir. Yani;

Çuv. *şurī* “beyaz” < **siarig* < **sârig* “sarı”, Mac. *sár* [şâr] “sarı” < Eski Çuv.=MK *sârig*, Trkm. *sârı*, Halç. *sârag* “sarı” = Mo. *şıra* “sarı”.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Çuv. *şur* “sazlık, bataklık” < **siar* < **sâr*, Mac. *sár* [şâr] “çamur, bataklık” < Eski Çuv.=Trkm. *sâz-lık* “sazlık, bataklık”= Mo. *şirugay* “toz”.

Çuv. *çul* “taş” < **tial* < **tâf*=MK *tâş* “taş”, Trkm. *dâş*, Yak. *tâs*, Halç. *tâş*=Mo. *çilagun*.

Örneklerde görüldüğü gibi, *ia* ikiseslisine değiştiği için İlk Türkçe ve Ana Türkçe biçimleri **â* olarak tasarlanan kök hece ünlüleri, hem eski Çuvaşçadan Macarcaya girmiş sözcüklerde, hem de uzunlukları koruyan Türkmence, Yakutça, Halaçça gibi dillerde de uzun ünlülere veya ikiseslilere denk gelmektedir.

Çuvaşçada az sayıda sözcükte görülen söz başı *k->y-* değişimi ise ancak dolaylı olarak uzun ünlülerle ilgili olabilir. Sadece Çuvaşçada görülen bu özel değişme için literatürde çok sayıda açıklama bulunur (bk. Ceylan 1997: 24-28). Bunlardan biri de Poppe’nin bu gelişmeyi *s>ş* ve *t>ç* değişimleriyle paralel görmesidir (1926-32: 71). Ancak *s>ş* ve *t>ç* değişimleri birincil *i/i* sesleri ve **ia* ikiseslisi önünde, hem ön hem de iç seste gerçekleşmiştir ve istisnası çok az olan ses olaylarıdır. **k->y-* değişimi ise yalnız ön seste ve çok az sayıda sözcükte gerçekleşmiştir. Üstelik kök heceleri uzun ünlü ile kurulmuş pek çok Çuvaşça sözcükte **k->y-* değişimi gerçekleşmemiştir: Çuv. *hupî* “kapak” < **kâpak*, krş. Trkm. *gâbak* gibi. Buna karşılık kısa ünlüden önce **k->y-* değişimi görülebilir: Çuv. *yîvî* “koyu” < **koyug* vb. Bu konuda Adamović’in açıklaması daha doyurucu görünür. Yani birincil **k-* sesi sızıcılaşarak *h-* üzerinden düşmüş ve ünlüyle başlayan diğer Çuvaşça sözcüklerin çoğunda olduğu gibi kendisinden önce bir ünsüz türetmiştir (1989: 180-182). Bu sızıcılaşma için Volga Bulgarcasında da kanıtlar vardır (bk. Tekin 1988). Yani;

Çuv. *yun* “kan” < **yan* < **ian* < **ân* < Volga Bulg. *hân* < **kân* = MK *kân*, Trkm. *gân*, Yak. *hân*, Halç. *kâ^a n* ay.

Çuvaşçada **k->y-* değişimi ile görülen kökler, *yîvî* “koyu” < **koyug* dışında, birincil düz ünlülerle kurulmuş oldukları için başta *y-* türemesi de anlaşılır bir durumdur. Doğal olarak bu köklerin bir bölümü birincil uzun ünlülüdür ve *y-* türemesi bununla da ilişkilendirilir.

Kök Hecede Üçseslileşme:

Çuvaşçanın en tipik ses değişimlerinden biri de Genel Türkçedeki bazı kök hece *ö* ünlülerine karşılık *îva* üçseslisini bulundurmasıdır:

Çuv. *kîvak* “gök, mavi” < **kōk*, Mac. *kék* [kēk] “mavi”=MK

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

kōk, Trkm. *gōk* “mavi, yeşil; gök”, Yak. *küōh* “yeşil, mavi”, Halç. *kā^ēk* “yeşil”.

Çuv. *tīvattī* “dört” < Volga Bulg. *tōwet-im* “dördüncü” < **tōrt*=MK *tōrt*, Trkm. *dōrt*, Yak. *tüört* ay.

Örneklerde görüldüğü gibi *īva* üçseslisi ancak birincil bir uzun **ō* ünlüsünden gelişebilir ve uzunluğu koruyan Türk dillerinde uzun biçimlere veya Halaççada ve Yakutçada olduğu gibi ikiseslilere denk gelir.

Öndamaksillaşma:

Dillerde, uzunluğun yol açtığı ses değişimlerinden birinin de öndamaksillaşma olduğu bilinmektedir. Çuvaşçada, öndamaksillaşmaya uğramış pek çok sözcüğün kök hece ünlüsüne, uzunluğu koruyan Türk dillerinde uzun ünlüler denk gelir:

Çuv. *hīr* < **kīr*=MK *kīz*, Trkm. *gīz*, Yak. *kīs* ay.

Çuv. *yūs-* “ekşimek, acımak” < **âçī*=MK *âçī-* “ekşimek, acımak”, Trkm. *âca-*, Halç. *hā^açug* “acı”.

Çuv. *yīnī* “kın” < **kīn*=Trkm. *gīn*, Yak. *kīn*.

Söz Başında Ünsüz Türemesi:

Çuvaşçada çok sık rastlanan *y-* ve *v-* ön türemeleri, genel kanının aksine, ünlü uzunluğu açısından sağlam ölçütler değildir. Dillerde ünsüz türemesinin nedenlerinden biri ünlü uzunluğu olsa da, Çuvaşçada, uzunluktan bağımsız olarak düz ünlülerden önce genellikle *y-*, yuvarlak ünlülerden önce de genellikle *v-* türer. Ancak aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, kendisinden önce *y-/v-* türeten çok sayıda kök hece ünlüsü aynı zamanda diğer Türk dillerinde uzun ünlülere veya yine uzunluktan kaynaklanan ikiz ünsüzlere denk gelir:

Çuv. *yus* “kakım” < **âs*=MK *âs*, *âz*, Trkm. *âs* “kertenkele”, Yak. *âs* “beyaz, kır”.

Çuv. *yikīr* “ikiz” < **ēkir*=MK *ikkiz*, Trkm. *ekkiz* ay.

Çuv. *vīs-* “acıkmak” < **ôç-* < **âç*=MK *âç* “aç”, *âç-* “acıkmak”, Trkm. *âç*, *âcık-*, Yak. *âs* “açlık”, *âs-* “açlık çekmek”, Halç. *ā^açu-* “acıkmak”.

Çuv. *var* “orta, merkez” < **īvar* < **ōr*=MK *ōz* “öz, kendi”, Trkm. *ōz*, Yak. *üös* “ağacın özü”.

Çuvaşçada *y-* ve *v-* ön türemeleriyle görülen bu tip örnekler ancak uzunluğu koruyan Türk dillerinde de uzun ünlülere denk

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

geliyorlarsa uzunluk için kanıt olarak kullanılabilirler.

Söz Sonunda Ünlü Türemesi:

Uzunluğun Çuvaşçada yol açtığı yaygın ses değişimlerinden biri de çok sayıda söz sonu ünlü türemesidir:

Çuv. *külĭ* “göl” < **köl* = MK *köl*, Trkm. *göl*, Yak. *küöl* ay.

Çuv. *sulĭ* “sal” < **sâl*, Mac. *szál* [sâl] “sal” < Eski Çuv. = MK *sâl* “gemi”, Trkm. *sâl*, Yak. *âl* ay.

Çuv. *vunnĭ*, *vunĭ*, *vun* “on” < **ôr* = MK, Trkm. *ôn*, Yak. *uon*.

Ünsüz İkizleşmesi:

Ünsüz uzaması olarak da adlandırılabilir bu ses olayı, açık hecedeki uzun ünlünün, ünsüzle başlayan bir sonraki hecenin ünsüzünü ikizleştirmesidir. Yani ünlü kısılırken uzunluk ünsüze aktarılmış olur. Bütün Türk dillerinde dağınık olarak izlenebilen bu ses olayına Çuvaşçada da çok sık rastlanır ve ikizleşmelerin büyük bir çoğunluğu uzun ünlü komşuluğunda gerçekleşmiştir:

Çuv. *ikkĭ* “iki” < **ēki* = MK *iki*, *ikkĭ*, Yak. *ekki*, *ikki*.

Çuv. *pĭrre* “bir” < **bár* = MK, Trkm., Yak. *bár*.

Çuv. *śiçĭ* “yedi” < **yēti* = Az. *yēddi*, Yak. *sette*.

Uzunluk İçin Macarcadaki Eski Çuvaşça Sözcüklerin Tanıklığı:

Çuvaşçanın söz varlığı, Çuvaşların ilişki için bulundukları komşu Kıpçak grubu Türk dilleri ve Fin-Ugor dillerinin yoğun etkisi altındadır. Ayrıca Çuvaşların geçmişte İranlılarla olan ticari ilişkileri sonucu, dillerinde çok sayıda Farsça ve Arapça sözcük de bulunur. Bu etkiler altında Eski Çuvaşça/Bulgarcaya ait çok sayıda Türkçe kökenli sözcük kullanımdan düşmüştür. Ancak bu sözcüklerin bir bölümü Çuvaş/Bulgarların Macarlarla ilişkisi döneminde Macarcaya geçmiş ve bugüne kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir¹. Macarcadaki bu en eski

¹Bugün Macarcada Türk dillerinden alınmış sözcüklere ait üç katman bulunmaktadır. İlki yani en eskisi, Kuban Bulgarcasından alındığı düşünülen üç yüz kadar sözcüğün oluşturduğu katmandır. Bunlar Çuvaş/Bulgar tipi bir dilden alındıklarını gösteren izler taşırlar. Yani *z/ş* yerine *r/l* bulundurulur. Ancak bu ilişkinin ne zaman ve nerede gerçekleştiği, ne kadar sürdüğü konusu kesin değildir ve literatürde farklı görüşler bulunur. Ancak 1000 yılında önce ve Karadeniz’in kuzeyinde gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bu sözcüklerle ilgili ilk geniş çalışma Gombocz tarafından yapılmıştır (1912). Macar literatüründe konuyla ilgili çok sayıda makale de bulunur. Bu konudaki araştırmaların tümünü bir araya toplayan bir çalışma, A. Róna-

Çuvaşça/Bulgarca sözcüklerde bulunan kök hece uzunluklarının hala korunduğu görülür. Gombocz'ta yer alan çok sayıda örnekten bazıları şunlardır:

Mac. *béka* [bčka] “kurbağa” <Eski Çuv. **bâia*=Trkm. *gur-bâga*, Halç. *bâka* ay. (Gombocz 1912: 42).

Mac. *gyász* [câs] “yas, matem” <Eski Çuv. **câs*=MK *yâs* “zarar, ziyan”, Trkm. *yâs* “yas, matem” (Gombocz 1912: 76).

Vurgu:

Türk dillerinde vurgu genellikle son hece üzerinde olduğu halde Çuvaşçada çoğu durumda ilk hecededir. Bilindiği gibi Çuvaşçada normal */i/* ünlülerinden daha kısa */i/* ünlüleri de vardır *ï/ï* (veya *ă/ě*) işaretleriyle gösterilirler. Eğer bir sözcüğün bütün hecelerindeki ünlüler kısa ise vurgu ilk hecededir: *ki'mil* “gümüş”, *tï'nillï* “dingilli”. Sözcükte normalden kısa ünlü yoksa vurgu son hecededir: *hura'n* “kazan”, *ura'* “ayak”. Ancak, bir sözcükte hem kısa hem tam ünlüler varsa ünlüsü tam olan hece vurguludur: *a'lik* “kapı”, *tïva't-ïm* “dördüncü”. Tam ünlülü hece sayısı iki ise ikinci tam ünlü vurguludur: *arma'n-ïn* “değirmenin”, *laşa'-sïr* “atsız”.

Poppe, Halaçça ile yaptığı karşılaştırmada, Çuvaşçanın pek çok durumda İlk Türkçenin vurgularını yansıttığını ortaya koymuştur. Çünkü Çuvaşçada vurgulu olan hece Halaççada uzun ünlülere denk gelir: Çuv. *ura'* “ayak”=Halç. *adâk*; Çuv. *ala'* “elek”=Halç. *elgêk*; Çuv. *a'nsïr* “ensiz”=Halç. *ênsez*; Çuv. *şu'rï* “beyaz”=Halç. *sârâg* “sarı” (1974: 137).

İlk hece dışında uzun ünlü bulunmadığı durumda, Çuvaşçada ilk hecenin vurgulu olması İlk ve Ana Türkçedeki kök hece uzunlukları açısından da ilginç veriler sağlar.

2. Bir Sesbirim Olarak Kapalı e Sesinin Belirlenmesinde Çuvaşça

Türk dillerinde bir sesbirim olarak kapalı *e* sesinin varlığı tartışmaları, Runik yazıtların okunuşuyla başlamıştı (Thomsen 1896: 15, Radloff 1897: 5). V. Thomsen, Orhon yazıtlarında *beş~biş*, *yer~yir* gibi iki türlü yazılan köklerin Yenisey yazıtlarında özel bir harfle (𐰽) gösterildiğini belirlemişti (1913). Türkçenin yazımında daha sonra yaygın olarak kullanılan Uygur ve Arap alfabelerinde de

Tas'ın başkanlığında, Szeged Üniversitesi Altayistik Bölümü tarafından yürütülmektedir.

Macarcadaki diğer iki ödünçleme katmanı, Moğol orduları önünden kaçan ve Macaristan'a sığınan Kıpçaklardan kalan, 13. yüzyıl sonrasına ait Kıpçak Türkçesi söz varlığı ile Osmanlı yönetimi sırasında Macarcaya girmiş olan Osmanlıca söz varlığıdır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

bu kökler *e* ile değil *y* ile işaretlenmiştir. Düzenli olarak *e* ve *i* ile işaretlenen köklerden farklı olarak *e~i* alternasyonu ile görülen bu köklerde Türkçenin dokuzuncu ünlüsü olan *kapalı e* sesinin varlığı genel olarak kabul edilmektedir. Ana Türkçede çoğunlukla uzun, az sayıda da kısa biçimi bulunan bu ünlü, açık *e* sesi ile karşıt çiftler oluşturur ve bu nedenle bir sesbirimdir: **ēr*- “erişmek”/ **ēr* “sabah, erken”, *yēl*- “yelmek, tırıs gitmek”/ *yēl* “yel, rüzgar” vb. Kapalı *e* sesi ile ilgili diğer tartışma ve veriler için K. Thomsen 1957, Németh 1939, 1964 ve Yılmaz 2007’ye bakılabilir.

Kapalı *e* sesi de tıpkı ünlü uzunluğu gibi, çağdaş Türk dillerine farklı biçimlerde yansımıştır. Azeri yazı dilinde sesbirim olarak korunan *kapalı e* sesi, açık *e* sesi ile fonemik zıtlık oluşturur: *er* “erkek”/ *ēr* “sabah, erken”, *el* “el”/ *él* “ülke, memleket” vb. Aynı zıtlık Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülür ancak standart dilde *kapalı e* bir sesbirim olarak yer almaz. Diğer Türk dillerinde de *kapalı e* sesi ancak yol açtığı düzenli olmayan seslik gelişmelerle izlenebilir. Örneğin Türkmencede *kapalı e* sesinin düzenli bir gösterimi olduğu söylenemese de genellikle kısa biçimi *i*, uzun biçimi *á* ile karşılanır: **kēt*->*git*-, **bēl*->*bál*, **kēç*->*gáç* vb. Yakutçada ise açık *e* sesi düzenli olarak *e* ile karşılandığı halde kısa *é* sesi *i* ile, uzun *ē* sesi de *á* veya *ie* ikiseslisi ile karşılanır ancak aykırı gelişmeler de çoktur: **ēšid*->*ihit*-, **yēr*->*sir*, **bēr*->*bier*- “vermek”, **kēç*->*kiehe* vb.

Aynı karışıklık Çuvaşçada da bulunur. Genel kural olarak Ana Türkçenin kök hecedeki açık *e* sesi Çuvaşçada *a* ünlüsüne, *i* ünlüsü de daha kısa *ī* ünlüsüne denk gelir: *sekiz*=*sakīr*, *keç*=*kaś*-, *til*=*çil*- “dilimlemek”, *inek*=*īne* vb. Ancak literatürde *kapalı e* kökleri olarak tartışılan, eski ve yeni Türk dillerinde *e~i* alternasyonu gösteren bir grup kök hece ünlüsü Çuvaşçada *i~ī* ile karşılanır. Bu tip köklerin bir bölümünü Azeri, Türkmence ve Yakutça biçimlerle karşılaştırdığımızda *kapalı e* sesi için kanıt oluşturabilecekleri görülür:

Çuv. *ir* “erken”, Az. *ēr*, Trkm. *ár*, Yak. *er*.

Çuv. *itle*-, *ilt*- “işitmek”, Az. *ēšit*-, Yak. *ihit*-.

Çuv. *pil-īk* “bel”, Az. *bēl*, Yak. *bál*, Trkm. *bál*.

Çuv. *pil-līk* “beş”, Az. *bēš*, Trkm. *bēš*, Yak. *bies*.

Çuv. *śi*- “yemek”, Az. *yē*-, Trkm. *á*-, *iy*-, Yak. *sie*-.

Çuv. *śil* “yel”, Az. *yēl*, Trkm. *yel*, Yak. *sillie*.

Çuv. *śir* “yer”, Az. *yēr*, Trkm. *yer*, Yak. *sir*.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Çuv. *śit*- “yetmek, erişmek”, Az. *yēt*-, Trkm. *yet*-, Yak. *sit*-.

Çuv. *śitmīl* “yetmiş”, Az. *yētmiş*, Trkm. *yetmiş*.

Çuv. *yikīr* “ikiz”, Az. *ēkiz*, Trkm. *ekkiz* fakat *iki*, Yak. *ikki*, *ekki*.

Macarcadaki eski Bulgarca alıntılarda da bu açıdan aynı karışıklığın gözlenmesi ilginçtir. Gombocz, Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntıları incelediği çalışmasında, Macarcadaki ünlüleri nitelik açısından açıklamanın kolay olmadığına dikkat çeker. Ana Macarcada açık ve kapalı olmak üzere iki uzun *e* sesi bulunduğunu, yazıtların ve diyalektlerin tanıklığıyla her iki uzun *e* sesinin ayrılabilirdiğini belirtir (1912: 155):

Uzun kapalı e ile: Mac. *bér* “bedel, değer”= GT *ver*-; Mac. *ér* “değmek”= GT *er*- “ulaşmak”; Mac. *kép* “biçim, form”=GT *kep*, *kip*; Mac. *késik*, *késő* “durmak, tereddüt etmek”= GT *keç*- “gecikmek”.

Uzun açık e ile: Mac. *szél* “rüzgar”= GT *yeḥ*, Mac. *szék* = GT *seki*; Mac. *csécs* “çiçek”= GT *çeçek*.

Gombocz’un listesindeki kapalı ve açık *e* örnekleri, *szél* “rüzgar” dışında, Türk dillerindeki duruma uygundur. Németh, Macarcadaki Türkçe alıntılarda, kök hecedeki *açık ve kapalı e* seslerini incelediği yazısında, Gombocz’un tespitini bir adım ileriye taşır ve Macarcada *uzun kapalı e* yanında, *ö* ile gösterilen *kısa kapalı* bir *e* sesinin de varlığına işaret eder: Mac. *bölcső* “beşik”= GT *beşik*; Mac. *szök-ik* “sıçramak, dansetmek”= GT *sek*- vd. (1939: 528-529).

Németh ilginç bir tespit olarak, Macarcadaki *uzun kapalı e* sesine Çuvaşçada *a*, *kısa kapalı e* sesine de *i* ünlüsünün denk geldiğini söyler (1939: 529). Ancak verdiği örnekler çoğu durumda bu yargıyı doğrulamaz. Örneğin, Mac. *bér* “bedel, değer”, Çuv. *paru* “vergi” <*par*- < **bēr*- “vermek”; Mac. *szök-ik* “sıçramak”, Çuv. *sik*- “sekmek” < **sék*- örnekleri yargısına uygunsu da, Macarca *érdem* “ücret, kazanç”= Çuv. *ar* “erkek” denkliği kapalı uzun *e* sesine değil açık kısa *e* sesine gider.

Sonuç olarak, Gombocz ve Németh’in örneklerinden, birincil *açık ve kapalı e* seslerinin Macarcadaki görünümüne dair kurallar çıkarmak kolay değilse de, bu özellik zaten *kapalı e* sesinin Türk dillerindeki görünümüyle uyum içindedir.

3. Birincil *k/g* Ünsüzlerinin Belirlenmesinde Çuvaşça

Bilindiği gibi Türk dillerinde *k~g* alternasyonu gösteren kimi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

durumlarda birincil sesin ötümlü mü ötümsüz mü olduğunu belirlemek her zaman kolay değildir. Çuvaşçada, söz içi ünsüz komşuluğunda ve söz sonu durumdaki *k/g* ünsüzlerinin gelişmesi, birincil ünsüzün niteliğini belirlemekte yardımcı olabilir.

Söz İçi, Ünsüz Komşuluğunda k/g:

Genel Türkçede *r*, *l* ünsüzleri komşuluğunda görülen *-g*-sesine Çuvaşçada bir *-h-* sesi denk gelir. İlk Türkçe *-g-* sesi Çuvaşçada ya düşmüş ya da *v* sesine değişmiş olduğundan Çuvaşça *-h-* = Genel Türkçe *-g-* durumunda İlk Türkçe ve Ana Türkçe ses **-k-* olarak tasarlanmalıdır. Art ünlüler komşuluğundaki **k* sesinin Çuvaşçadaki düzenli karşılığı *h* sesidir. Moğolcada bu durumlarda **k* ünsüzünün bulunması da birincil sesin *g* değil *k* olması gerektiğini gösterir.

Çuv. *hılha* “kulak” < **kulka* = Orh. *kulkak*, Uyg. *kulgak*, Tat. *külak*, TT *kulak*, Yak. *kulgaḥ* = Mo. *kulki* “kulak kiri”, Bury. *ḥulḥa* ay.

Çuv. *hırhi*, *hırhü* “kukumav” < **kirkuy* = MK *kırguy*, *karguy*, *karkuy*, *kirkuy* “atmaca”, Tat. *kırgıy* “vahşi”, Kzk. *kırgıy* “bozdoğan”, Kırg. *kırgıy* “bir tür atmaca”.

Çuv. *pılhan-* “bulanmak” < **bulkan-* = Uyg. *bulga-* “karıştırmak”, MK *bulga-*, *bulgan-*, Tat. *bülga-*, TT *bula-*, *bulan-*.

Çuv. *şırha* “yorga, eşkin (at için)” < **yorka*; MK *yoriga* “eşkin”, Çağ. *yorga*, Tat. *yurga*, Trkm. *yorga*.

Genel Türkçede ise, birincil **-k-* sesinin Ana Türkçe döneminden başlayarak özellikle *r* ve *l* ünsüzleri komşuluğunda bulunduğu bazı durumlarda ötümlüleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Söz Sonu Durumda k/g:

Çuvaşçada, söz sonu *-g* sesinin düzenli olarak düşmesi yanında, Genel Türkçede, söz sonunda *-k*'ye denk gelen ses de sıklıkla düşmüştür. İki ve daha çok heceli sözcüklerin sonunda, art ve ön ünlüler komşuluğunda gerçekleşen, ilk bakışta **-k* yitimi gibi görülen bu ses olayı da sadece Çuvaşçaya özgüdür:

Çuv. *atı* “ayakkabı” < **etük* = MK *etük*, *etik* “çizme”, Trkm. *ēdik*.

Çuv. *ine* “inek” < **inek* = GT *inek*.

Çuv. *pırśa* “burçak” = GT *burçak*; Mac. *borsó* “burçak” < Eski Çuv. **burçag* < **burçak*.

Çuv. *puriş* “porsuk” < **purşı* < **borsık* = GT *porsuk*; Mac.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

borz “porsuk” <Eski Çuv. **bors*.

Örneklerde görüldüğü gibi, **-k* yitimine Macarcadaki Türkçe alıntılarda da rastlanır. Ancak bugünkü Çuvaşçada olduğu gibi Macarcadaki Türkçe sözcüklerde bu ünsüz korunmuş da olabilir:

Mac. *tyúk* “tavuk” <Eski Çuv. **taguk*, Çuv. *çih*, *çiki*, *çihhi*; MK *takagu*.

Mac. *kölyök* “genç köpek” <Eski Çuv. **kölek*=Trkm. *kõşek* “deve yavrusu”.

Söz sonundaki bütün **-k* seslerinin Çuvaşça ve Macarcada düşmüş olması durumunda, Çuvaşçada, erken bir tarihte **-g* ve **-k* sesbirimleri arasındaki zıtlığın kaybolduğu ve aynı gelişmeyi gösterdikleri düşünülebilirdi. Ancak hem Çuvaşçada, hem Macarcada **-k* sesini koruyan örnekler bu açıklamayı yetersiz kılar. Burada başka bir çözüm düşünülebilir. Çuvaşcadaki **-k* yitimi olayı, **-g* sesinin yitimi ile bağlantılı görünmektedir. Yani Çuvaşça ve Macarcada **-k* varsa birincil **-k*, yoksa birincil **-g* söz konusudur.

Böyle bir olasılık Róna-Tas (1971: 389-399) tarafından tartışılmıştır. Róna-Tas, bir dizi **-k* ve **-g*’li sözcüğün Genel Türkçe, Çuvaşça ve Moğolca biçimlerini karşılaştırmıştır. Róna-Tas, Moğolcada, söz sonunda ötünsüz gırtlak ünsüzü bulunmayışı nedeniyle, Türkçede söz sonunda ötümlü ya da ötünsüz gırtlak ünsüzleriyle bulundukları halde Moğolcada söz konusu ünsüzlerden sonra bir ünlü ile bulunan sözcükleri ele almıştır. Moğolca, bu durumda birincil ötümlü-ötünsüz karşıtlığını korumaktadır. Örneğin, GT *kök* “gök; mavi”=Mo. *köke*. Vardığı sonuç şudur: *r/z* ve *ş/l* durumunda olduğu gibi yine Çuvaşça ve Moğolca Genel Türkçeye karşı ortak bir tavır göstermektedir:

1. Genel Türkçe *-k*= Çuvaşça *-h/-k* = Moğolca *-k*.
2. Genel Türkçe *-k* = Çuvaşça *ø* = Moğolca *-g*.

Yani ilk durumda birincil ses **-k*, ikinci durumda ise **-g*’dir. Çuvaşça-Türkçe-Moğolca arasında, söz konusu sesleri karşılaştırmada kullanılabilecek ortak sözcük sayısı az olsa da, Türk dillerinde söz sonu *k/g* gırtlak ünsüzlerinin niteliğini belirlemek için Çuvaşça önemli ipuçları taşır.

KISALTMALAR:

Bulg. Bulgarca

Bury.: Buryatça

Çağ.: Çağatayca

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Çuv.: Çuvaşça
GT: Genel Türkçe
Halç.: Halaçça
Kırg.: Kırgızca
Kzk.: Kazakça
Mac.: Macarca
Mo.: Moğolca
MK: Mahmut Kaşgarlı
Orh.: Orhon Türkçesi
Tat.: Tatarca
Trkm.: Türkmence
TT: Türkiye Türkçesi
Uyg.: Uyğurca
Yak.: Yakutça

KAYNAKÇA

- ADAMOVIĆ, Milan, "Fragen der tschuwaschischen Lautgeschichte", *CAJ* 33 (1989), s. 161-192.
- CEYLAN, Emine, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK, Ankara 1997.
- CHOİ Han-Woo, *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, TDK, Ankara 2010.
- DYBO, Anna, G. S. Starostin, "In Defense of the Comparative Method, or The End of the Vovin Controversy", *Aspects of Comparative Linguistics* 3, RSUH Publishers, Moscow 2008, s. 119-258,
- GOMBOCZ, Zoltán, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, *MSFOu* 30, Helsinki 1912
- NÉMETH, Gyula, "Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen", *KCsA I* (1939), s. 515-531.
- NÉMETH, Gyula, "Zu den E-Lauten im Türkischen", *StO XXVIII-14* (1964), s. 1-19.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- POPPE, Nikolaus, "Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien", *Islamica* I, (1925), s. 409-427.
- POPPE, Nikolaus, "Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen", *KCsA* II (1926-32), s. 65-83.
- POPPE, Nikolaus, "Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen", *UJb* 7 (1927), s. 151-167.
- POPPE, Nikolaus, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Teil 1, *Vergleichende Lautlehre*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1960.
- POPPE, Nikolaus, "Zur Stellung des Tschuwaschischen", *CAJ* 18 (1974), s. 135-147.
- RADLOFF, Wilhelm, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, Gedruckt auf Verfügung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1897.
- RAMSTEDT, Gustav J., "Zur frage nach der stellung des tschuwassischen", *JSFOu* 38/3 (1922), s. 3-34.
- ROBBEETS, Martine Irma, *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?*, Harrassowitz, Wiesbaden 2005.
- RÓNA-TAS, Andras, "On the Chuvash Guttural Stops in the Final Position", L. Ligeti (ed.) *Studia Turcica*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 17, Budapest 1971, s. 389-399.
- STAROSTÏN, G. Sergei, Anna V. Dybo, Oleg Mudrak, *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, E. J. Brill, Leiden-Boston 2003.
- TEKİN, Talat, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK, Ankara 1988.
- TEKİN, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg, Ankara 1995.
- TEKİN, Talat, "Altay Dilleri Teorisi", E. Yılmaz, N. Demir (Haz.) *Makaleler I, Altayistik*, Grafiker, Ankara 2003, 73-86.
- THOMSEN, Kaare, "The closed *e* in Turkish", *AO* (Copenhagen) XXII (1957), s. 150-153.
- THOMSEN, Vilhelm, "Une lettre méconnue des Inscriptions de l'Iénisseï", *JSFOu* XXX-4 (1913), s. 1-9.
- THOMSEN, Vilhelm, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, *MSFOu* 5, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

-
- VOVİN, Alexander, “Genetic Affiliation of Japanese and Methodology of Linguistics Comparison”, *JSFOu* 85 (1994), s. 21-40.
- VOVİN, Alexander, “The End of the Altaic Controversy”, *CAJ* 49/1 (2005), s. 71-132.
- VOVİN, Alexander, “Japanese, Korean, and Other ‘Non-Altaic’ Languages”, *CAJ* 53/1 (2009), s. 105-150.
- YILMAZ, Emine, *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker, Ankara 2002.
- YILMAZ, Emine, “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, László Károly, N. Demir, E. Yılmaz, *Turcology in Turkey, Selected Papers*, *Studia Uralo-Altaica* 47, Szeged 2007, s. 521-539.